

stamwoord/werkwoord: **ח ט כ** / B TH CH, met de betekenis

veilig/zich veilig weten

Het bereik van het Hebreeuwse woord in TeNaCH.

*Het werkwoord **חָטַח** / BáTHàCH.*

Het komt meestal voor in de Qalvervoeging en een enkele keer in de Hiphilvervoeging. We gaan een aantal teksten na en volgen dan de weergave in de Statenvertaling. Eerst enkele psalmteksten, omdat dit woord vooral in lied- en gebedsteksten voorkomt:

Ps.27:3:

Ofschoon mij een leger belegerde¹, mijn hart zou niet vrezen;

ofschoon een oorlog tegen mij opstond, zo *vertrouw ik* hierop.

Uit de vertaling van het NBG: “nochtans blijf ik vertrouwen” blijkt, dat het Hebreeuwse woord, dat in de Statenvertaling met ‘hierop’ is weergegeven, is weggelaten². In de aantekeningen bij de Statenvertaling lezen we: “hierop - dat betekent op wat hij in vs 1 gezegd heeft”. We gaan er hier wat uitvoerig op in, omdat hieruit de problematiek van de *betekenis* van dit Hebreeuwse woord naar voren komt. Dezelfde moeilijkheid vinden we in

Jes.30:12:

.... Omdat gijlieden dit woord verwerpt, en *vertrouwt op* onderdrukking³ en verkeerdheid⁴, en daarop steunt.

Het is echter de vraag of de Nederlandse constructie ‘vertrouwen *op*’ of ‘hopen *op*’, zoals we al zagen, recht doet aan de Hebreeuwse constructie **כָּטַח** / BáTHàCH Be.

En dat hangt weer samen met de betekenis van dit Hebreeuwse werkwoord. De lexica vermelden n.l. allemaal, dat dit werkwoord - om E.Gerstenberger in THAT te citeren - “den Zustand oder die Gemütsverfassung des Sicherseins” beschrijft, maar ook de “Akt des Vertrauens” weergeeft. Dezelfde dubbelheid komt uit in de volgende teksten:

Ps.56:5 en (idem) 12:

..... ik *vertrouw op* God, ik zal niet vrezen - maar zo ontbreekt de eerste betekenis; dat is ook het geval in de volgende teksten:

Ps.91:2:

-
1. Het Hebreeuwse woord hier luidt: **חָנַח**/CHáNáH
  2. Dat doen ook Groot Nieuws, Ida Gerhardt en Marie van der Zeyde, Albert Koster. P.Oussoren vertaalt: toch weet ik mij *hier* veilig. Luther vertaalt: so verlasse ich mich auf ihn - betekent dit dat de psalmdichter ‘sich verlässt auf der Krieg’? of ‘op hem’ - en wie is dat dan? Martin Buber vertaalt: *dabei* bin ich gesichert. De King James Version (KJV) vertaalt: *in this* (correct naar het Hebreeuws) will I be confident. David Martin: j’aurai confidence *en ceci*. De Vulgata(Ps.26) in hoc ego sperabo (= daarin zal ik hopen - en niet daarop zal ik hopen, want het Latijnse woord sperare wordt met de accusativus, de vierde naamval, geconstrueerd en wordt niet met het voorzetsel ‘in’ gecombineerd, zoals het Nederlandse woord hopen wel met ‘op’ en het Duitse woord hoffen met ‘auf’ wordt geconstrueerd - heeft Luther zich daarin vergist?). De Vulgata volgt hier letterlijk de LXX: εν τω αυτη εγω ελπίζω. Dit Griekse werkwoord wordt geconstrueerd met de voorzetsels εις (= tot) en επι (=op), maar nooit met εν (= in).
  3. Hebreeuws: **עָשָׂק** / NGóSCHèQ, van een werkwoord dat ‘bedrukken’ betekent.
  4. Het part.pass. van de Niphilvervoeging van het werkwoord **לָוַז** / L W Z, dat in deze vorm het meest voorkomt en met de verkeerde of het verkeerde wordt vertaald.

Ik zal tot den HEERE zeggen: Mijn toevlucht⁵ en mijn burcht⁶, mijn God *op wie ik vertrouw*.

Ps.22:5:

Op U hebben onze vaders *vertrouwd*; zij hebben *vertrouwd* en Gij hebt ze uitgeholpen.

In beide gevallen staat het werkwoord in de Qalvervoeging, waarop, zoals gebruikelijk, een imperfectum consecutivum volgt. Het Nederlandse perfectum, geconstrueerd met het hulpwerkwoord hebben, plaatst de handeling in het verleden, die is voorbij; dat doet het Hebreeuwse perfectum niet, die plaatst de handeling in een geconstateerd heden, dat zich over een lange periode kan uitstrekken, dus:

“op U *vertrouwen* onze vaders, *zij vertrouwen*...” Het imperfectum consecutivum dient dit constateerbare heden te ‘vervolgen’, dus:

“ *en dan doet Gij hen ontkomen*”. De vertaling ‘speraverunt’ (van sperare=hopen) van de Vulgata, die hierin de LXX volgt (ηλπισσαν, > ελπίζω = hopen), maakt ook hier duidelijk, dat de Joodse vertalers indertijd hier juist niet voor het Griekse *πειθω* / peithoo, dat in de LXX in de betekenis van ‘vertrouwen op’/ ‘geloven aan’ wordt gebruikt als weergave van meerdere Hebreeuwse woorden. Er is zelfs reden aan te nemen dat zij dit Griekse woord later vaak hebben vervangen door *ελπιζω* / elpizoo (=hopen). Dit laatste woord blijkt bovendien vrijwel vermeden te worden als weergave van het Hebreeuwse *קָוָה* / QáWáH, terwijl het daarvan afgeleide zelfstandige naamwoord *תִּקְוָה* / TiQ°WáH juist weer met het Griekse *ελπις* / elpis(=hoop) wordt vertaald. Voor de weergave van het Hebreeuwse *הִטָּח* / BáTHàCH zijn de LXX-vertalers steeds meer voor *ελπιζω* / elpizoo (=hopen) gaan kiezen⁷. Hoop is n.l. altijd ingevuld; er wordt iets gehoopt: genezing, vrijheid, welvaart, vrede, etc..Deze concreetheid behoort huns inziens kennelijk tot het Hebreeuwse woord *הִטָּח* / BáTHàCH⁸. Om welke concrete invulling gaat het dan in dit Hebreeuwse woord?

Daarvoor gaan we enkele teksten na, waarin het volgens de lexica gaat om een concrete *situatie*.

Dat zijn in de eerste plaats een aantal teksten waarin de zinswending “op welke gij vertrouwt”(St.V.) als een vaste uitdrukking funktioneert: Deut.28:52, Jes. 37:10; Jer.5:12; Jer.7:14. Daarbij gaat het om situaties van een ommuurde stad, het gezelschap van een man van vrede; het huis dat JHWH’s Naam draagt. En nu zien we hoe hier de LXX-vertalers juist wel het Griekse *πειθω*, *πεποιθα* / peithoo, pepoitha kiezen. Daar waar in de tekst de concrete situatie waarop het werkwoord betrekking heeft met zoveel woorden wordt aangegeven, kunnen de LXX-vertalers met dit woord uit de voeten. Daar waar dat niet het geval is kiezen ze voor ‘hopen’⁹. Dit blijkt ook uit de vertaling van Ps.22(LXX 21) vs 10, waar het werkwoord als enige

5. Hebreeuws *מְחַסֵּה* / MàCH’ΣèH van het werkwoord *חָסָה* CHáΣáH, dat goed met het Nederlandse ‘zich bergen’ kan worden vertaald; het hier gebruikte zelfstandig naamwoord betekent dan ‘bergplaats’

6. Hebreeuws *מְצַדֵּד* / MeTSoeWDáH, een afleiding van het werkwoord *צָדַד* dat zowel jagen als vangen betekent.

7. In tegenstelling tot de opvatting van E.Gerstenberger hierover in THAT S.306 onder nr.5

8. En juist niet bij het Hebreeuwse woord *קָוָה* / QáWáH, dat dan ook beter niet met ‘hopen’ kan worden vertaald; een bespreking van dit woord statat onder het Nederlandse woord “gespannen zijn op”.

9. De globale indeling van de lexica correspondeert hiermee.

keer in de Hiphilvervoeging voorkomt:

Gij zijt het immers die mij uit de schoot¹⁰ hebt uitgetrokken¹¹, die mij hebt *doen vertrouwen* aan de borsten¹² mijner moeder.

De LXX vertaalt hier η ελπις μου / hē elpis moe (= mijn hoop); een opvallende beslissing, die bevestigt, dat de LXXvertalers met dit Griekse woord een concrete situatie verbinden. Dat ook het hebreeuwse werkwoord diezelfde functie heeft, wordt ook bevestigd in de weergave van enkele hiervan afgeleide zelfstandige naamwoorden.

1. בְּטָח / BèTHàCH

Dit woord komt vaak voor. We gaan ook hier enkele karakteristieke teksten na.

Deut.33:12:

... hij(Benjamin) zal *zeker* bij Hem wonen.....

Hier staat in het Hebreeuws לְבִטָּח / LàBèTHàCH = tot ‘zekerheid’/veiligheid; in vs 28 staat over Israëel: בְּבִטָּח / BàBèTHàCH = in veiligheid De Statenvertaling kiest hier ook voor ‘veilig’¹³.

Deut.12:10:

... En Hij zal u rust geven van al uw vijanden rondom, en gij zult *zeker* wonen¹⁴.

Het NBG vertaalt “veilig woont”¹⁵.

De LXX vertaalt hier bijna altijd met πεποιθως /pepoithoos, waarbij het Grieks toch enigszins wordt geforceerd¹⁶.

2. Drie andere afgeleide zelfstandige naamwoorden n.l. בְּטָחָה / BiTH°CHáH, בְּטָחוֹן / BiTH°CHóWN en בְּטָחוֹת / BàTHTHoeCHóWT komen weinig voor en hebben dezelfde betekenis. De LXX-vertalers kiezen ook hier voor πεποιθως/pepoithoos., omdat in deze paar teksten telkens de concrete invulling vermeld staat.

3. מִבְּטָח / MiB°THáCH:

Dit woord komt vaak voor. Hier volgen enkele kenmerkende teksten:

Ps.40:5:

Welgelukzalig de man¹⁷, die den HEERE tot zijn *vertrouwen* stelt. terecht vertaalt de Statenvertaling hier niet: ‘die op den HEERE zijn vertrouwen stelt’. Het NBG volgt

10. Hebreeuws: בְּטָח / BèTHèN = buik; LXX γαστήρ / gastèr, dat oorspronkelijk eveneens ‘buik’ betekent.

11. Hebreeuws גָּחַה / GáCHáH, dat alleen maar hier voorkomt en verwant kan zijn met גִּיחַ of גִּוּחַ / G J CH of G W CH. LXXvertalers kozen hiervoor een al even nauwelijks gebruikt woord uit de Griekse taal n.l. εκσπαω / ekspao, dat ergens met kracht uit weghalen betekent.

12. Hebreeuws שָׁדִים / SChDieJM; de LXX: μαστος / mastos, dat ‘tepel’ betekent.

13. In het moderne Iwriet betekent בְּטָח / BÁTHeWàCH ‘veilig’; zie b.v. in de reeks WAT & HOE “Hebreeuws”, samengesteld door Van Dale lexicografie, Kosmos Taalgids, Utrecht 1999.

14. In het Hebreeuws staat hier eerst het werkwoord יָשָׁב / JáSCHàB, dat ‘zitten’ betekent (maar dan wel actief zitten, vgl de uitdrukking ‘een zittende regering’ en ‘op de troon zitten’ etc.) en בְּטָח / BèTHàCH, dat hier adverbiaal(als bijwoord) wordt gebruikt.

15. B/R vertaalt: overall met in Sicherheit. Ook Luther vertaalt ‘sicher’. JKV: in safety; Martin: surement.

16. Dat blijkt ook uit de woordkeuze in de Latijnse Vulgata voor ‘confidentier’ dat eigenlijk ‘moedig’, vol zelfvertrouwen’ betekent, maar hier net als het Grieks de betekenis krijgt van ‘gerust’.

17. Hebreeuws גָּבַר / GèBèR, afgeleid van een werkwoord גָּבַר / GábàR, dat ‘baas zijn over’ betekent. Het hier gebruikte zelfstandige naamwoord, dat ook in onze taal voorkomt: ‘gabber’, kan daarom het beste met ‘manbaas’ weergegeven worden.

hier de Statenvertaling. Want de naam JHWH is direct met het werkwoord ‘stellen’ verbonden als object en **niet** met het woord MiB^oTHàCH. B/R vertaalt dan ook: “.... der einsetzte IHN als seine Sicherheit”. De LXX vertaalt dit woord hier, zoals meestal, met ελπις / elpis (= hoop) en gebruikt dit woord daarom, omdat het een concrete invulling in zich heeft.

Ps.65:6(eigen vertaling):

Ontzagwekkendheden in(met) gerechtigheid ben jij aan’t toebuigen ons, gods van onze vrijheid; ..... van alle randen van het land en van de zee van veraf-zijnden.

De Statenvertalingvertaalt hier weer *vertrouwen*; dat doet ook het NBG. B/R vertaalt hier weer: “Sicherheit aller enden der Erde”. De LXX vertaalt ook hier ελπις / elpis. De randen van het land en de zee der verafzijnden zijn in het hele OT gevaarlijke plaatsen, omdat ze ver verwijderd liggen van de plaats, de MaKooWM, waar die-JHWH-van-Israël zich manifesteert. Maar de psalm verkondigt: ook voor die gebieden is er van Godswege ..... - en dan komen we met het Nederlandse vertrouwen niet uit. De LXX-vertalers kunnen hier het Griekse elpis kiezen, *omdat* voor hen dit woord iets concreets hoopvol aanduidt. De keuze van B/R voor “Sicherheit” doet daaraan recht: het gaat om ‘een veilige plek¹⁸’, om ‘iets veilig’s’. Deze betekenis wordt bevestigd in het feit dat dit Hebreeuwse woord ook in het meervoud kan worden gebruikt. Zo komen we het o.a. tegen in

Jes.32:18 (eigen vertaling):

En aan’t zitten is mijn volk in een lustoord van vrede en in woningen van *veilige plekken*.

De LXX vertaalt hier weer πεποιθως / pepoiθοos (=betrouwbaar).

In het meervoud komen dit woord ook tegen in

Jer.2:37:

.... want de HERE heeft al uw *vertrouwen* verworpen. Dat kan duiden op *alles waarop uw vertrouwt*; zo heeft het NBG het geïnterpreteerd, maar dan als *allen op wie u vertrouwt*. De constructie van het Hebreeuws wijst echter in een andere richting omdat het Hebreeuwse woord MiBeTHàChiem hier met het voorzetsel Be (= in of met) wordt geconstrueerd, hetgeen in de vertalingen nergens verdisconteerd wordt¹⁹. Het in deze tekst gebruikte Hebreeuwse werkwoord מִבְּתַח / Má’àΣ wordt normaliter met de accusativus geconstrueerd. Daar waar het met het Hebreeuwse voorzetsel Be geconstrueerd wordt, moet het werkwoord absoluut worden verstaan; zoals in Ps.106:24: Daar staat niet “ zij versmaadden het kostelijke land”, maar “ zij smaadden op (of in) het land. En daarom dient Jer.2:37 als volgt weergegeven te worden: En die-JHWH-van Israël smaadt op (of schoffeert in/met) uw veiligheden/ veilige plekken.

Verantwoording van onze vertaling

Wie probeert dit stamwoord in het Nederlands binnen de OTische teksten concordant weer te geven moet hier kiezen tussen de noties ‘veilig bij’ en ‘vertrouwen op’²⁰. En

18. Ook de zogenaamde Mem-locativum aan het begin van dit Hebreeuwse woord duidt daar op.

19. Ook niet de LXX.

20. Met dit Nederlandse woord dient het Hebreeuwse מִבְּתַח / ‘ámàN verbonden te worden.

de keuze moet vallen op ‘veilig’ en ‘veiligheid’. Want het Hebreeuwse woord heeft altijd betrekking op een concrete situatie, en bij dit woord gaat het dan om een *veilige* situatie.

De betekenis van de Qalvervoeging van het werkwoord is echter niet ‘veilig *zijn*’, het duidt immers in de eerste plaats op activiteit en in de tweede plaats op spanning. Daarom kiezen we hier voor de vertaling ‘zich veilig weten’²¹. Het gaat in dit woord niet om de notie “zekerheid”, waarvoor de Statenvertalers nogal eens kiezen en waarvoor Koster kiest. Aan dit woord ontbreekt juist de concrete invulling; het roept de vraag op “in welk opzicht?”. Daarom kon het ook vervlakken tot het woordje ‘zeker’ in een zegswijze zoals “dat zal ik zeker doen”. Bovendien moet bij het gebruik van dit woord gewaakt worden voor Germanisme. Het Nederlandse begrip ‘hoop’ is veel toekomstgericht²², terwijl het Hebreeuwse woord betrekking heeft op het hier-en-nu.

Het bereik van het Nederlandse woord.

Het begrip ‘veilig’ betekent ‘buiten gevaar’ of beschermd tegen gevaar of aantasting’²³. Als werkwoord kennen we alleen ‘be-veiligen’. Het wordt verder niet met voorzetsels samengesteld. Daarnaast kennen we de woorden ‘veiligheid’, dat in vele combinaties met andere zelfstandige naamwoorden wordt gebruikt, en beveiliging.

De keuze om het Nederlandse begrip ‘veilig’ te koppelen aan het Hebreeuwse stamwoord ה ט ב / B TH CH, heeft tot gevolg dat de vele woordverbindingen, die in het Nederlands voorkomen met het begrip ‘veiligheid’ en die in belangrijke mate bijdragen aan de kleur van het Nederlandse begrip ‘veilig’, in de nederlandse tekst van het OT niet kunnen worden gebruikt. Het Hebreeuwse woord dat we met ‘veiligheid’ vertalen heeft immers een veel kleinere actieradius.

De vernederlandsing van het Hebreeuwse stamwoord.

Het werkwoord הַטַּח/BáTHàCH

in de Qalvervoeging:

zich veilig weten.

Andere mogelijkheden in het Nederlands zijn: ‘zich veilig *achten* of *voelen*, maar daarin klinkt te veel onzekerheid mee. De voorzetsels en dat kunnen er verschillende zijn - die in de teksten gebruikt worden voor personen, zaken, of situaties zijn constructief **niet** met het hebreeuwse werkwoord verbonden.

in de Hiphilvervoeging:

zich veilig doen weten.

In deze vervoeging komt het werkwoord vijf keer voor. Het Nederlandse

21. Zich veilig *achten* brengt een notie van twijfel aan bij de lezer.

22. Het is de vraag of het Griekse woord ελπις / elpis net zo toekomstgericht is, of juist meer dan het Nederlands iets over het heden zegt.

23. Etymologisch heeft het niets te maken met de begrippen ‘veil’, ‘veilen’, ‘veiling’, dat met te koop aanbieden wordt omschreven.

Het woord komt (zie van Dale, Etymologisch Woordenboek) reeds in het Middelnederlands voor, evenals in het oudengels en het oudfries. Het is mogelijk verwant met de stam poln, die ook te horen is in het Griekse ποιμην / poimen, dat met ‘herder wordt vertaald, maar letterlijker ‘behoeder’/ beschermer betekent, evenals het oudindische payu-.

woord ‘be-veiligen’, komt om twee redenen niet aanmerking. In de eerste plaats omdat de Qalvervoeging juist niet veilig *zijn* kan betekenen. In de tweede plaats blijkt dat uit de teksten. In Jer.28:15 b.v. horen we Jeremia tegen de (vals) profeet Hananja zeggen: “..... en jij doet veilig zich weten het volk op een leugen”.

Het zelfstandig naamwoord בְּטָח /BèTHàCH:

veiligheid.

Het wordt vaak gecombineerd met twee voorzetsels:

met לְ/Le: tot veiligheid;

met בְּ/ Be: in veiligheid.

Het wordt ook een aantal keren adverbiaal gebruikt; dan is vertaling ‘veilig’ of ‘veiligheidsgewis’.

Het zelfstandig naamwoord בְּטָחָה /BiTH°CHáH:

de vrouwelijke vorm van het voorgaande zelfst. naamwoord, die dus eveneens met ‘veiligheid’ kan worden vertaald; in deze vorm komt maar één keer voor n.l. in Jes.30:15.

De twee, qua woordvorming gelijksoortige, zelfstandige naamwoorden בְּטָחוֹן /
BiTHTHáCHóWN en בְּטָחוֹת /BiTHTHáCHóWT:

beveiliging.

De in beide woorden voorkomende verdubbeling van de middelse medeklinker (de TH) wijst op een Piëelafleiding en dus een intensieve betekenis.

Zo horen we in II Kon.18:19 Sanherib schamperen tegen koning Hizkia in Jeruzalem: “... wat een beveiliging (is) dit waarmee jij je veilig weet”.

Het zelfstandig naamwoord מִבְּטָח / MiB°THáCH:

veilige, iets veiligs, veilige plek.

Het is een vaak gebruikt woord, dat ook in het meervoud enkele keren voorkomt.

Gevolgen voor het taalgebruik en de betekenis.

Wie de concordantie van Trommius op de Statenvertaling erop naslaat, constateert, dat de woord ‘ veilig’ en ‘veiligheid’ niet voorkomen. Voor de inhoud van dit woord wordt in de Statenvertaling het ‘zeker’ gebruikt. Wie dit woord bij Trommius nazoekt, merkt, dat dit woord zowel in de betekenis van ‘veilig’ als in onze nu gebruikelijke betekenis van ‘vast en zeker’ wordt gebruikt. In de vertaling van het NBG wordt daar waar de St.Vert. het woord ‘zeker’ in de als eerste hier genoemde gebruikt. het woord veilig ingevoerd. ook daar neemt het dus slechts een beperkte plek in. Bovendien komt het in het NT helemaal niet voor. Wie het grote ThWNT van Kittel of het WzNT van Bauer nazoekt, komt het woord ‘sicherheit’ (of ‘safety’) slechts een enkele keer tegen, n.l. als secundaire vertaling van het Griekse woord ασφαλής / asphalès. Door de keuze van het Nederlandse woord ‘veilig’ voor de vertaling van het Hebreeuwse stamwoord בְּטָח / B TH CH, komen we dit begrip 182 keer tegen in de tekst van het OT. In het NT komen we dit woord, zoals gezegd,

alleen tegen als één van de vertalingen van het Griekse woord *ασφαλής* / *asphalès*; b.v. in I Thes.5:3, waar de Statenvertaling - en terecht naar de aard van dit Griekse woord - 'zonder gevaar' vertaalt en het NBG 'rust'. De vraag t.a.v. het NT is dus of en zo ja waar het NT teruggrijpt op dit Hebreeuwse woord. In de LXX blijkt dit woord, zoals we al zagen, weergegeven te worden door de Griekse woorden *πειθω*, *πεποιθα*, *πιστευω* (*peithoo*, *pepoitha*, *pisteuoo*). Maar waar deze woorden in het NT voorkomen. is het niet uit te maken of daarbij juist op dit Hebreeuwse woord wordt teruggegrepen en niet op dat andere in dit verband gebruikte Hebreeuwse woord *יָמַן* / 'áMáN. Letterlijke citaten vooral van de psalmen, waarin dit Hebreeuwse woord voorkomt, in het NT zouden enig houvast kunnen bieden, maar die ontbreken. Dat leidt tot de vraag of het begrip 'veilig(heid)' überhaupt in het NT voorkomt en zo ja dan waarschijnlijk zeer terzijde. wanneer dat zo blijkt te zijn, komt hier via het taalgebruik (weer) een opvallend verschil te voorschijn tussen het OT en het NT - maar ook hier heeft (in ieder geval de latere interpretatie van) de LXX daarvoor de basis gelegd.

Gevolgen voor de theologie

De vertaling van dit Hebreeuwse woord door het Nederlandse begrip 'veilig(heid)' betekent, dat in de theologie van het OT veel meer nadruk op deze notie dient te worden gelegd dan tot nu toe gebruikelijk is. Gods aanwezigheid wekt niet alleen vertrouwen en vraagt niet alleen geloof, maar verschaft veiligheid. dat betekent dat de zorg c.q. de angst om het *overleven* niet het dagelijkse handelen behoeft en daarom ook niet dient te bepalen. Alle kracht kan worden gericht op *leven* en dat is op *beminnen*. Liefde is dan ook terecht de vervulling van de Torah. We kunnen zo leven omdat we ons veilig kunnen weten.